

Тема 3. Підстави для притягнення, настання та звільнення від юридичної відповідальності.

1. Підстави для притягнення до юридичної відповідальності

Під час розгляду природи юридичної відповідальності необхідно проаналізувати її підстави. В енциклопедичній літературі під юридичною підставою розуміється сукупність передбачених правом обставин, умов, фактів і передумов, що забезпечують настання юридичних наслідків. У теорії права та правозастосовній практиці добре відомо положення, згідно з яким юридична відповідальність можлива тільки тоді, коли існують підстави для її виникнення та якщо при цьому відсутні підстави, що її виключають.

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та належною.

У правознавстві розрізняють *підстави притягнення* до юридичної відповідальності та *підстави настання* юридичної відповідальності.

Так, суб'єкт правотворчості, встановлюючи норму права, за яку передбачено юридичну відповідальність, моделює в ній можливі заборонені та дозволені варіанти поведінки суб'єктів права. У нормі права закріплюється міра обмеження суб'єкта вимогами, які до нього пред'являються, та можлива оцінка його поведінки: осуд, застосування заходів примусу, схвалення або заохочення. З огляду на це, **формальною підставою** позитивної юридичної відповідальності є *норма права*, що набрала юридичної сили. Остання містить у собі правило, що регулює поведінку суб'єктів права, вказує на негативні наслідки в разі її порушення, або, навпаки, містить у собі міру заохочення, тим самим стимулюючи соціальну активність суб'єктів.

Вказуючи на міру заохочення або можливість негативних наслідків у разі скоєння протиправних діянь, норма права як модель правомірних вчинків впливає на формування у суб'єктів права позитивних установок, що втілюються в їх правомірній поведінці. Норма права закріплює цінності та уявлення, що мають стати частиною свідомості особи, її життєвою орієнтацією. При цьому особа не є пасивним об'єктом виховної дії норм права. Виходячи з потреб, інтересів і цінностей особистості, суб'єкт вибірково ставиться до норм права, позитивно сприймаючи одні, відкидаючи інші, байдуже ставлячись до третіх. Від змісту мотивів особи у значній мірі залежить вид правомірної поведінки: соціально-активна, законослухняна, конформістська, маргінальна, звична.

У свою чергу **підстави притягнення до негативної юридичної відповідальності** – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність *можливою*. Фактичною підставою притягнення до негативної юридичної відповідальності є *склад правопорушення* (наприклад, у ч. 1 ст. 2 КК України зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом).

Підстави настання негативної юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність *належною*. Такими підставами виступають: а) факт скоєння правопорушення (*фактична підстава*); б) наявність норми права, що забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції (*формальна або нормативна підстава*); в) відсутність підстав звільнення від юридичної відповідальності; г) наявність правозастосовного акта, тобто рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначається вид і міра державного впливу (наприклад, наказ адміністрації, вироку суду) – *процесуальна підстава*.

2. Підстави звільнення від юридичної відповідальності

Підстави виключення юридичної відповідальності:

1) стан особистості правопорушника, визначений як неосудний (неосудність особи, що доведена в судовому порядку; недосягнутий вік, що встановлений законом) ;

2) відсутність суспільної небезпеки (шкідливості) діяння у випадках захисту суб'єктом своїх прав (необхідна оборона і крайня необхідність) ;

3) відсутність у діянні елементів складу правопорушення (об'єктивно протиправне діяння (казус), тобто діяння безвинне; фізичний або психічний примус; виконання наказу або розпорядження) ;

4) заподіяння шкоди при затриманні особи, що скоїла злочин; обґрунтований ризик;

5) скасування акта, що установив юридичну відповідальність тощо.

Підстави звільнення від юридичної відповідальності (узагальнені з тих, що визначені в кримінальному, адміністративному, трудовому законодавстві та інших його галузях) :

1) невисокий ступінь (малозначущість) суспільної небезпеки правопорушення або втрата ним ознак суспільної небезпеки до розгляду справи в суді;

2) низький ступінь суспільної небезпеки особистості правопорушника або особа, що вчинила правопорушення, перестала бути суспільно небезпечною;

3) діяльне каяття правопорушника – примирення з потерпілим і добровільне відшкодування заподіяної своїми діями шкоди, тобто наявність в особи соціально схвалюваної поведінки (до і після здійснення правопорушення);

4) завершення строку давності щодо притягнення до юридичної відповідальності;

5) акти про амністію або помилування тощо.

Кожний вид юридичної відповідальності має підстави для звільнення від неї, що закріплені у приписах законодавчих актів.

Загальні підстави звільнення від відповідальності:

1) особа, яка вчинила правопорушення, перестала бути суспільно небезпечною;

2) правопорушення в результаті змін обставин втратило ознаки суспільної небезпеки.

За загальним правилом суб'єкт правопорушення є суб'єктом юридичної відповідальності («відповідальність за наявності вини»). Але не завжди суб'єкт правопорушення стає суб'єктом юридичної відповідальності. Цивільне право передбачає випадки, коли відповідальність настає без наявності вини: а) за договорам (у разі якщо збитки, заподіяні однією стороною іншій, відшкодовані безпосередньо нею чи третьою стороною – поручителем) ; б) за законам (у разі об'єктивно протиправного діяння, наприклад, батьки або усиновителі чи опікуни несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їх малолітніми дітьми – особами до 14 років).

Законом не допускається неправомірне притягнення до відповідальності, коли об'єктивно відсутні необхідні для цього підстави. На жаль, такі випадки трапляються у правозастосовній практиці. Вони є результатом: а) самозвинувачення; б) судової помилки; в) свідомого підтасування юридичних фактів у справі.

Презумпція невинності громадянина – це припущення, згідно з яким особа вважається невинним, поки його винність не буде доведена у встановленому законом порядку. Презумпція невинності є прояв загальної доброчесності громадянина.

Сенс і призначення презумпції невинуватості полягає у вимогу повної і безсумнівної доведеності твердо встановленими фактами звинувачення як підстави висновків попереднього слідства в обвинувальному укладення і суду в обвинувальному вирокі. З презумпції невинуватості випливає також правило, згідно якому всяке сумнів трактується на користь обвинуваченого. Тягар доказування винності обвинуваченого лежить на тому, хто його звинувачує.

Презумпція невинності громадянина діє у всіх галузях права. Презумпція невинуватості обвинуваченого є гарантією встановлення істини по кримінальній справі, стримуючим фактором необґрунтованого засудження громадянина, порушення його законних прав, що дуже важливо в умовах формування правової держави.

Для правової науки і практики дуже важливо з'ясувати співвідношення і взаємозв'язок юридичної відповідальності та державного примусу, їх спільні та відмінні риси. Тим більше, що в літературі вони нерідко або ототожнюються, або, навпаки, протиставляються.

Юридична відповідальність найчастіше визначається через різні форми державного примусу. Це пояснюється тим, що правова відповідальність, як правило, розглядається лише в негативному аспекті. В результаті вся проблема відповідальності зводиться в основному до боротьби з злочинністю.

Між тим державний примус застосовується тільки при реалізації негативної (ретроспективної) відповідальності як допоміжний засіб, яке не можна поширювати на всі різновиди відповідальності.

Отже, роблячи висновки, можна сказати що порівнюючи запропоновані у літературі переліки обставин та аналізуючи положення відповідних галузей законодавства (кримінального, цивільного, адміністративного), визначено ті з них, що є спільними (загальними) для всіх галузей права. По-перше, такою обставиною, що виключає протиправність діяння і юридичну відповідальність, є необхідна оборона. По-друге, такою загальною обставиною є неосудність (у широкому значенні цього поняття) особи, яка вчинила правопорушення.

Зокрема КК України передбачено такі підстави звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з: 1) дійовим каяттям (ст. 45 КК України); 2) примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України); 3) передачею особи на поруки (ст. 47 КК України); 4) зміною обстановки, коли вчинене особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК України); 5) закінченням строків давності (ст. 49 КК України). Давність не застосовується в разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у ст. 449 – 451, 454 КК України.

Одночасно в розділі VIII КК України визначено обставини, що виключають злочинність діяння: необхідна оборона (ст. 36); уявна оборона (ст. 37); затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38); крайня необхідність (ст. 39); фізичний або психічний примус (ст. 40); виконання наказу або розпорядження (ст. 41); діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42); виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43).

Свої підстави притягнення, настання, звільнення від юридичної відповідальності закріплені і в інших галузях законодавства (адміністративному, цивільному, трудовому та ін.).

На підставі розглянутого вище можна підсумувати, що для позитивної форми реалізації юридичної відповідальності достатньо *формальної (нормативної)* підстави, а для виникнення та застосування негативної форми її реалізації необхідні як *формальна*, так і *фактична* підстави.